

ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅԱՏՈՎՄԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԾԱԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ՍՏՐԱԲՈՆԻ ԵՎ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

Ստրաբոնի «Աշխարհագրությունում» (գրված Ք.ա. I դարի վերջին տասնամյակում) համառոտ շարադրված է Հայաստանի պատմությունը՝ առասպելական Արգոնավորդների ժամանակից մինչև հույն հեղինակի ապրած օրերը: Հնագույն տեղեկությունների սկզբնաղբյուրը Ալեքսանդր Մակեդոնացու (Ք.ա. 336 – 323 թթ.) զորավարներ Կիրսիլոս և Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու հաղորդած այն ավանդությունն է, որի համաձայն երկիրը Արմենիա է կոչվել Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից գաղթած Արմենոսի անունով: Նա Յասոնի հետ միասին նավարկել է դեպի Կոլխիս (Կողքիս) և հասել մինչև Կասպից ծովը, այցելելով Իբերիա (Վրաստան), Ալբանիա (Աղվանք) և բազում այլ վայրեր Հայաստանում և Մարաստանում (Մեդիադում): Արմենոսի ուղեկիցներից ոմանք բնակություն են հաստատել Հայաստանի Ակիլիսենե երկրամասում, ոմանք էլ՝ Սյուսպիրիտիսում, հասնելով մինչև Կալաքեն և Ադիաքեն¹:

Նույն ավանդությունից օգտվել է նաև Ստրաբոնի ժամանակակից պատմիչ Պոմպեոս Տրոգոսը, ինչպես դա երևում է նրա չպահպանված աշխատության համառոտագրությունից, որի հեղինակն է Հուստինոսը (Ք.հ. II դար): Ըստ նրա՝ Հայաստանը «հիմնադրվել է Արմենիոսի կողմից (*condita est autem ab Armenio*)»²: Մի ուրիշ տեղ նա հայտնում է. «Յասոնի մահից հետո Մեդոսը ... մոր պատվին հիմնեց Մեդեա քաղաքը, իսկ իր անունով ստեղծեց մեդացիների թագավորությունը, որի տիրապետության տակ հետագայում ընկավ Արևելքի կայսրությունը ... Յասոնի զորավարներից մեկը՝ Արմենիոսը նույնպես, ինքն էլ լինելով թեսալացի, Յասոն թագավորի մահից հետո վերահավաքեց ցիրուցան թափառող զորքերի բազմությունը և հիմնեց Արմենիան (*Post mortem Iasonis Medus ... in honorem matris Mediam urbem condidit regnumque ex nomine suo Medorum constituit, sub cuius maiestate Orientis postea imperium fuit ... Armenius quoque, et ipse Thessalus, unus de numero ducum Iasonis, recollecta multitudine, quae amisso Iasone rege passim vagabatur, Armeniam condidit*)»³: Ստրաբոնը նույնպես վկայում է Արևելքի իշխանությունը Յասոնի և Մեդեայի կողմից վերջինի որդի Մեդոսին ժառանգելու մասին⁴:

Ինչպես հույն աշխարհագրի, այնպես էլ Տրոգոսի հաղորդումներում ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ նրանք Մարաստանի դեպքում նկատի ունեն ոչ միայն երկրի, այլև՝ թագավորության հիմնադրումը, մինչդեռ Հայաստանի մասին խոսելիս հիշատակում են սոսկ երկիրը: Նման երևույթի հանդիպում ենք նաև հայկական աղբյուրներում:

¹ Strabo, XI, 4, 8: XI, 14, 12:

² Just., XLII, 2:

³ Just., XLII, 3:

⁴ Strabo, XI, 13, 10:

Մովսես Խորենացին Հայկի և Բելի պատերազմի նկարագրության մեջ հայերի անվանադիր նախնուն երբեք «արքայ» չի կոչում, այնինչ Բելին անվանում է «արքայն Տիտանեան»⁵։ Հաբեթածին Հայկի և Տիտանյան Բելի միջև նկատվող այս տարբերությունը առկա է նաև մեր մյուս հին պատմիչի մոտ, որին հայագիտության մեջ ընդունված է պայմանականորեն անվանել Սեբեոս⁶։

Հայ մատենագիրները Հայկին առանց թագավորական տիտղոսի ներկայացնելով՝ նկատի ունեն այն հանգամանքը, որ նա չի հնազանդվել բռնակալ Բելին և չի ցանկացել լինել Բաբելոնի չար թագավորության փոխարքաներից մեկը։ Ի տարբերություն Հայկի, նրա շատավիշ Արամը ընդունում է Ասորեստանի և Նինվեի իշխանությունը՝ Նինոսից ստանալով մարգարտե վարսակալ կրելու և նրա թագավորության երկրորդը լինելու իրավունքը⁷։ Առաջին հայ թագավորի դերը, սակայն, Խորենացին Արամին չի հատկացնում, ինչքան էլ որ նա Հայաստանի համբավը տարածել է ամբողջ աշխարհով մեկ։ Այդ դերը վերապահվում է շատ ավելի համեստ Պարույրին, Սկայորդու որդուն, Վարբակես Մարի դաշնակցին⁸, որը չէր պատկանում դառնաշունչ քաղեցեացիների և մոզերի թագավորությանը։

Մեդոսին և Արմենոսին կարելի է համեմատել Քերթոդահոր «Նիքար ոմն ասացեալ Մադէս»-ի և նույն Արամի հետ։ Վերջինը իր թեսալացի անվանակցի մոտ՝ Արմենիայի անվանադիրն է, «յորոյ անուն և զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպէս Յուդք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք»⁹։ Նինոսի թագավորելուց առաջ Մադեսը երկու տարով իրեն է եմթարկում Հայաստանը, բայց Արամը նրան «ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաիր, և անդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարսել հրամայէ»։ Արամը տիրում է մեդացիների երկրին մինչև Նինոսի գահակալումը։

Հունահռոմեական պատմիչները նույնպես վարանում են Արմենոսի հիմնած երկիրը առանձին թագավորություն կոչել, թեև նրանք ի դեմս թեսալացու տեսնում են Մեդոսին հավասարազոր արքայի։ Արմենոսը համարվում է միայն Հայաստան երկրի և հայ ժողովրդի անվանադիրը, իսկ ամբողջ Արևելքի թագավորությունը, որի մասն էր կազմում Հայաստանը, կրում էր Մեդոսի անունը։

Այս մեկնաբանությունից հետո բնականաբար չենք կարող համաձայնվել հայագիտության մեջ արտահայտված այն կարծիքի հետ, թե Ստրաբոնը, իբր, միտումնա-

⁵ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, աշխ. Մ. Արևելյան և Ս. Յարութիսյան, Տիֆլիս, 1913, Ա, ԺԱ։

⁶ Պատմություն Սևրևոսի, աշխ. Գ. Վ. Արզապյանի, Երևան, 1979, էջ 48-49։ Երկի հեղինակին պայմանականորեն Սևրևոս կոչելով՝ հեղինակը ներքին Գ. Արզապյանին, որը թեև մեղմում է այդ աղբյուրի հայագիտության մեջ Անանուս կամ «Հայաստանի նախնական պատմություն» անվամբ հայրենի սկզբնական հաբվածի, ինչպես նաև՝ բուն պատմության պարզանկությունը Սևրևոս պատմիչի գրչին, բայց և այնպես գրում է, «Սևրևոսի անունը սույն հրապարակության վրա մենք պահպանել ենք պայմանականորեն, նկատի ունենալով, որ հրապարակվող երկը լրացմիջ փախցրված լինելով հայերեն և այլ լեզուներով գիտական շրջանառության մեջ է մտել այդ հեղինակի անվամբ և յուրաքանչյուր նոր փոփոխություն ավելորդ շփոթ կստացվեր»։ Անդ, էջ 11։

⁷ Խորենացի, Ա, ԺԳ։

⁸ Խորենացի, Ա, ԻԱ-ԻԲ։

⁹ Խորենացի, Ա, ԺԲ։

Συρίας ἄρχοντος δέκειτο»¹⁶։ Այստեղ նույնպես, ինչպես և Հայաստանին առնչվող հատվածում, «մակեդոնացիների» և «Ասորիքի իշխողների» միջև դրված է մի մակբայ, այս անգամ՝ «նախկինում (πρότερον)»։ Միջանկյալ մակբայը, սակայն, մակեդոնացիներին իմաստային առումով չի անջատում Ասորիքի տիրակալներից։

Իրավացի է Գ. Տիրացյանը, երբ հենվելով ավելի ստույգ մեկնաբանությունների վրա՝ գտնում է, որ մակեդոնացիների «անվան տակ պետք է հասկանալ ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, այլ նույն Սելևկյաններին, մի նույնացում, որը հաստատվում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հենց Ստրաբոնի բերած փաստերով»¹⁷։ Հույն աշխարհագիրը, ուրեմն, պարսիկներից հետո Հայաստանի այլ մակեդոնացի տիրակալների չի մշում, քան՝ Սելևկյաններին, որոնց նա անվանում է «Ասորիքի և Մարաստանի վրա իշխած մակեդոնացիներ»։

Հարկ չկա զարմանալու, որ «Աշխարհագրության» մեզ հետաքրքրող դրվագում Ստրաբոնը պարսիկների անմիջական հաջորդների դերում ներկայացնում է Սելևկյաններին և ոչ թե՝ մակեդոնական կայսրության հիմնադիր Ալեքսանդրին։ Նույն կերպ նա վարվում է Մարաստանին վերաբերող հետևյալ հատվածում. «Եկբատանը որպես արքունի ձմերոց ծառայել է ինչպես պարսիկների, այնպես էլ Ասորիքին տիրած մակեդոնացիների համար, այն բանից հետո, երբ նրանք նվաճեցին պարսիկներին»¹⁸։ Ինչպես տեսնում ենք, նա այստեղ նույնպես շրջանցում է Ալեքսանդրին։

Գ. Տիրացյանը Հայաստանում մակեդոնական գերիշխանության հաստատումը՝ ըստ Ստրաբոնի թվագրում է Ք.ա. 301 թվականով¹⁹։ Մեզ ավելի հավանական է թվում Ք.ա 323 թվականը, որով Մովսես Խորենացին և այլ հեղինակներ թվագրում են Սելևկոս Ա Նիկատորի (Ք.ա. 312–280 թթ.) գահակալումը²⁰։ Հենց այդ ժամանակ է, որ Ալեքսանդրի դիադոններ (ժառանգորդներ) Եվմենեսը և Նեոպտոլեմոսը, Պլուտարքոսի վկայությամբ, տիրել են Կապադովկիային և Հայաստանին²¹։ Ստրաբոնը պատմում է, որ մակեդոնացիները Կապադովկիան զրավելուց հետո երկրի նախկին երկու աքեմենյան սատրապությունների փոխարեն հիմնեցին Կապադովկիայի և Պոնտոսի թագավորությունները²²։ Այդ պետությունների արքաները՝ Արիարթյաններն ու Միհրդատյանները, Երվանդունիների մամսներում էին յոթ պարսիկներից²³։

Այստեղից պարզվում է, որ Ստրաբոնը Հայաստանի մակեդոնացի իշխողների անվան տակ հասկացել է Երվանդունի արքաներին։ Նրանց նախնի Հյուդարնեսը մեկն էր այն յոթ պարսիկներից, որոնք Ք.ա. 522 թվականին դավադրաբար սպանել էին Աքեմենյանների գահը խաբեությամբ զավթած Գաուսմատա մոգին։ Երվանդունիներն իրենց հզորությամբ և

¹⁶ Strabo, XVI, I, 18:

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր I, Երևան, 1971, էջ 501:

¹⁸ Strabo, XI, 13, 5:

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 511:

²⁰ I. Շահինյան, Մովսես Խորենացի. պատմություն և ժամանակագրություն, Երևան, 1989, էջ 76 – 112:

²¹ Plut., Eumenes, III, 3-4, 12-13: IV, 1-2: Մ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 94-95: Մանանդյանը գրկում է, որ

Պլուտարքոսը Հայաստան ասելով նկատի է ունեցել Փոքր Հայքը։ Սակայն Սպարտոնի վկայությունը որոշակիորեն վերաբերում է Մեծ Հայքին, ուրեմն Պլուտարքոսն էլ հազիվ թե այդ հայկական լրկիր ակնարկեր։

²² Strabo, XII, I, 4:

²³ Polyb., XLIII, 2: Diod., XIX, 40, 2: XXXI, 19, 1-2:

«հետևում է, որ *Ստրաբոնի հիշած Օրոնտեսը չի եղել Արտաշեսի անմիջական մայրորդը* (շեղագիրը հեղինակինն է – Վ.Ա.), այլ իշխել է շատ ավելի վաղ», Ք.ա. IV դարի վերջին²⁸։

Սակայն բնագիրը ոչ մի հիմք չի տալիս Երվանդին ժամանակով հետացնելու ստրատեգուներից։ Հիշենք նաև, որ խորենագու²⁹ և Սեբեոսի³⁰ ավանդած հայոց արքայացանկերում Երվանդը ներկայացվում է որպես Արտաշեսի անմիջական մայրորդ։ Քերթողահայրը հանգամանորեն կանգ է առնում նրանց հակամարտության պատմության վրա։ Լ. Շահինյանը թեև փորձում է հերքել Ստրաբոնի և խորենագու վկայած համաձայն իշխողների մույնությունը, բայց այդ մասին հայագիտության մեջ գերիշխող տեսակետը³¹ մնում է ուժի մեջ։ Բնագրում որևէ հակասություն չենք տեսնում։ Երվանդը դիտվում է որպես մակեդոնացիներից վերջինը, քանզի Արտաշես-Արտաքսիապը և Ջարեհ-Ջարիադրիսը ապստամբում են Սելևկյանների դեմ և իշխում են որպես անկախ թագավորներ։

Արտաշեսի արամեերեն արձանագրություններից գիտենք, որ նա իրեն սերած է համարել մույն Երվանդունի (rwnđkn) արքայատոհմի ճյուղերից մեկից, և՛ որ նրա հոր անունը եղել է Ջարեհ (zrytr)³²։ Երվանդի և նրան տապալած ստրատեգուների տոհմակցության փաստը երբևէ կասկածի տեղիք չէր տա, եթե հայագետները Ստրաբոնի գործածած «վերջին իշխող» արտահայտությունը չընկալեին՝ Հյուդարնյաններից վերջինը Երվանդի լինելու իմաստով։ Արդեն տեսանք, որ դա այդպես չէ։ Երվանդը իրեն հաջորդած իշխողների բնագրում անջատված է ոչ թե իր ծագումով, այլ՝ մակեդոնացիների գերիշխանության ներքո իշխած վերջին թագավորը լինելու հանգամանքով։ Նույն տարբերությունը Ստրաբոնը դնում է նաև Երվանդունի սատրապների և արքաների միջև, առաջիններից կոչելով պարսիկներ, իսկ երկրորդների՝ մակեդոնացիներ։

Եվ իրոք, եթե պատմիչը չընդուներ ստրատեգուների երվանդյան ծագումը, նա մեզ կտեղեկացներ, թե նրանք ինչ տոհմի են պատկանել։ Ստրաբոնի մամն մի հեղինակ, որ հատուկ ուշադրություն է դարձնում Արմենյանների և Երվանդունիների միասնադրերին, չէր կարող քար անտարբերությամբ անցնել հայկական ամենագործող հարստությունների ծագման հարցի վրայով։ Նա պարզապես ավելորդ է համարում ստրատեգուների կապակցությամբ կրկնելու մույն Հյուդարնեսին վերաբերող ծագումնաբանական ավանդությունը, որին նա արդեն անդրադարձել էր Արտաշեսի և Ջարեհի տոհմակից Երվանդին հի-

²⁸ Լ. Շահինյան, Հայաստանը և առաջին Արշակունիները, էջ 36-37։

²⁹ Խորենացի, Բ, ԼԷ - ԽԶ։

³⁰ Սեբեոս, էջ 54 - 55։

³¹ Я. А. Маналян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времён, Ереван, 1930, էջ 97։ Վ. Մանանդյան, Արշ. աթ., էջ 125-128։ Գ. Խ. Մարգարյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պարմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 78, 85։ Նույն հեղինակի՝ Նյկենիսիական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլ. 3։

³² Ի փոքրերություն արձանագրությունների առաջին վերձնողների (А. Борисов, Надписи Артаксиза (Артаксиза), паря Армении, ВЛН, 1946, #2, էջ 97-104։ Н. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксиза (Артаксиза I), паря Армении, ВЛН, 1955, #2, էջ 161-174), հնրակա ուսումնասիրողներ (Գ. Տիրացյան, Արարաշու Ա-ի արամաարաւ նորայայուր արձանագրությունը, Տեղեկագիր ՀԳԱ, 1957, թիվ 10, էջ 105-109։ А. Г. Перихалая, Арамейская надпись из Загзеура (Некоторые вопросы среднеарамейской диалектологии), ԴԲՀ, թիվ 4, 1965, էջ 107-128) համոզվեցին, որ rwnđkn-ը թագավորի փոխանունն է։

«Երուանդեան Տիգրան», վկայելով, որ մրա հոր անունը եղել է Երվանդ³⁵:

Հայագիտական երկերում հաճախ հանդիպող այն կասկածը, թե Քսենոփոնի հաղորդած տիգրանյան ավանդության մեջ Երվանդի անունը կարող էր ներմուծված լինել խորենագու սեփական մախաձեռնությամբ, հերքվում է բյուզանդացի պատմիչ Ջոնարասի (XII դար) այն վկայության միջոցով, որի համաձայն՝ Կամբուսեսի և իր քույր Ատոսայի որդու անունը եղել է Օրոնտես³⁶: Քերթողահայրը, ուրեմն, իր ձեռքի տակ իսկապես ունեցել է Տիգրանի ժամանակակից Երվանդին վերաբերող տվյալ: Խորենացին և Ջոնարասը պահպանել են ավանդության երկու տարբերակներ, որոնցից մեկում Երվանդը հանդես է եկել որպես հայ, մյուսում՝ պարսիկ:

Եթե Երվանդունի Անտիոքոս Ա Կոմագենացու (Ք.ա. 69–34 թթ.) արձանագրությունները³⁷ մեկնաբանենք այն իմաստով, որ նա իր ծագումը ուղիղ գծով բխեցրել է Դարեհ Ա-ից, կարելի էր ենթադրել, որ Ջոնարասի աղբյուրը ստեղծվել է ավելի ուշ շրջանում, երբ Երվանդունիների վերջին շառավիղները հոռմենացիների մվաճողական ծրագրերին հակադրել են իրենց՝ Աքեմենյանների լիիրավ ժառանգորդները լինելու, հայրական գծով նրանցից սերելու վերաբերյալ քաղաքական տեսակետը: Այդպես մտածելու համար, սակայն, պետք է վստահ լինենք, որ Նեմրուդ լեռան արձանագրությունների ջարդված սալերից մեկը մվիրված չի եղել Հյուդարնեսին: Քանի որ նման երաշխիք չկա³⁸, հավանական է, որ տոհմածառում Դարեհի կողքին Հյուդարնեսն էլ մշված լինել որպես հիմնադիր, ճիշտ այնպես, ինչպես նույն կոմագենացի Անտիոքոսի սելևկյան մայրական մախնիների շարքը սկսվում է երկու հիմնադիրներով՝ Ալեքսանդրով և Սելևկոսով:

Արդ՝ ե՞րբ է գույացել Երվանդունիների հայկական ծագման վերաբերյալ ավանդությունը: Ս. Կրկյաշարյանը այն կարծիքին է, որ մախաարտաշեսյան Երվանդունիները Տիգրանին իրենց մախնին չեն համարել³⁹: Այլ տեսակետ է պաշտպանում Ժ. Էլչիբեկյանը, որը Պերգամոնի Ք.ա. IV դարի հունարեն արձանագրության մեջ Օրոնտասին վերագրված բակտրիական ծագումը՝ առաջարկում է հասկանալ հայկական ծագման իմաստով⁴⁰: Խոսքը Բյուրի մահաձի տարիների (Ք.ա. 401–400 թթ.) Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի մասին է, որը Արտաքսերքսես Բ Մեծնոյի (Ք.ա. 404–359 թթ.) դստեր՝ Հոդոդունի ամուսինն էր: Ըստ Ժ. Էլչիբեկյանի՝ շփոթի պատճառը եղել է Բակտրիայի և մրա Զարիասպա մայրաքաղաքի անվան մոմանությունը Հայաստանի Զարասպ տեղանվան հետ, մի լեռան, որի շրջակայքում բնակվել է Արոանդես կամ Արոանդես ցեղը: Սրա հիման վրա մա ժխտում է Երվանդունիների հյուդարնյան ծագումը:

Մեզ ավելի հավանական է թվում այն հնարավորությունը, որ մախաարտաշեսյան շրջանում ևս գոյություն են ունեցել Երվանդունիների ծագումնաբանության վերոհիշյալ երկու տարբերակները: Ընդ որում՝ դրանք հավանաբար հայտնի են եղել նաև Քսենոփոնին:

³⁵ Խոթենացի, Ա, ԻԲ, ԻԴ:

³⁶ Zonar., XIII, 8:

³⁷ K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890, I, 308:

³⁸ Գ. Խ. Մարգարյան, Տելլինիսարական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խոթենացին, Երևան, 1966, I, 31:

³⁹ Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Երվանդունի արքայադուհի Հայաստանում, ՊԲՀ, 1973, թիվ 4, 179–186:

⁴⁰ Ժ. Գ. Էլչիբեկյան, Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1971, թիվ 2, I, 107–115:

Նա թերևս տեղյակ է եղել Տիգրանի հորը վերագրված Երվանդ անվանը, բայց՝ գտնվել է առաջին հայերի ազդեցության տակ, որոնք հավատ չէին ընծայում Երվանդունիներից Տիգրանի ծագման հնարավորությանը: Այդ պատճառով էլ նրա հայրը Քսենոփոնի մոտ հանդես է գալիս որպես անանուն թագավոր:

Հոռոդգունների ամուսնու բակտրիական ծագման վերաբերյալ կարծիքը հազիվ թե առաջացած լիներ սուկ աշխարհագրական անունների շփոթի հետևանքով, ինչպես կարծում է Էլշիբեկյանը: Եթե նույնիսկ մերժվի միանգամայն հավանական այն հնարավորությունը, որ Օրոնտասն ինքն է հույներին հայտնել իր հայկական ծագման մասին, միևնույն է՝ հույները նրան որպես Արմենիայի սատրապական տոհմի ներկայացուցչի՝ կարող էին հաճախել Պլատոնի վկայած պամփուլացի Արմենիոսի և նրա որդի Էրի (Արայի) սերունդը, և մարել Պլատոնի վկայած պամփուլացի Արմենիոսի կամ մեղացի Ջրադաշտ մոգի քանի որ վերջինին նրանք նույնացնում էին բակտրիացի կամ մեղացի Ջրադաշտ մոգի հետ, ապա Երվանդին էլ՝ ի վերջո ընկալել են իբրև բակտրիացու կամ մեղացու: Գառմա-հետ, ապա Երվանդին էլ՝ ի վերջո ընկալել են իբրև բակտրիացու կամ մեղացու: Գառմա-հետ կամ Սմերդիս մոգի անվանակիցը՝ Կյուրոսի Բարդիսյա կամ Սմերդիս որդին, որը հույնական պատմագրության մեջ երբեմն կոչվում է նաև Տամառքսարես կամ Տամյուռքսարես, ներկայացվում է մերթ բակտրիացիների և այլոց, մերթ էլ՝ մեղացիների, հայերի և կադուսացիների փոխաբայի դերում⁴¹:

Մովսես Խորենացին գրում է. «Ջրադաշտ մոգ, արքայ Բակտրիացուց, որ է Մեղաց»⁴²: Ջրադաշտ-Ջորոաստրեսը հայտնի էր նաև որպես Արմենիոս Պամփուլացու որդի⁴³: Պամփուլացին կարող էր հետագայում նույնացվել իր թեսալացի անվանակցի հետ: Ստրաբոնը խոսում է Հայաստանում Յասոնի պատվին հիմնադրված մեհյանների մասին: Իրականում դրանք Յասոնի հետ կապ չունեցած զրադաշտական տաճարներ էին, որոնց yazana անունը հույներին շփոթության մեջ էր գցել⁴⁴: Տեղական ավանդությունը այդ մեհյանների կառուցումը բնականաբար պիտի վերագրեր կրոնի հիմնադիր Արա-Ջրադաշտին: Հույներն էլ իրենց հերթին ի դեմս նրա պիտի տեսնեին թեսալացու հետ նույնացված պամփուլացի Արմենիոսի որդուն: Յասոնի ուղեկիցը, ինչպես վերը տեսանք, որոշ գծերով համապատասխանում է Խորենացու Արամին, իսկ նրա որդին հենց Արամ էր: Կարելի է, ուրեմն, պնդել, որ Ստրաբոնը Խորենացու մասն Երվանդունիներին համարել է Արամ-Արմենիոսի և նրա որդու՝ Արա-Էրի շառավիղը, մի ավանդություն, որն անուղղակիորեն արտացոլված է նաև Պերգամոնի Ք.ա. IV դարի հունարեն արձանագրության մեջ:

Կապադովկիայի թագավորները նույնպես հայրական գծով իրենց դասել են քրմերի կամ մոգերի շարքին: Պատահական չէ, որ արքայատոհմի հիմնադիր Փառնակեսի որդին անվանվում է Գալոս, իսկ թողը՝ Սմերդիս: Սրանցից առաջինի անունը այլ բան չէ, քան՝ մեռնող և հառնող Արայի և նրա տարփոխի Շամիրամի տարբերակը հանդիսացող փոքրահասակ աստվածային զույգի՝ Արիսի և Կյուրեղի քրմերի անունը, իսկ երկրորդինը՝ այն մոգի, որի դեմ իր վեց համախոհների հետ միասին դավադրություն էր նյութել Դարեհ Ա.

⁴¹ Հմմտ. Ն. Աղոնց, *ևշվ. աշխ.*, 1935:

⁴² *Խորենացի*, Ա, 9:

⁴³ Հմմտ. Clem. Alex., Strom., V, 14:

⁴⁴ J. Markwart, *Suedarmenien und Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Geographen*, Wien, 1930, 1935: Ն. Աղոնց, *ևշվ. աշխ.*, 1934:

Վշտասպանը (Ք.ա. 522 – 486 թթ.):

Այստեղից պարզվում է, թե ինչու Կապադոկիայի ժողովրդի մի մասը, Ստրաբոնի վկայությամբ, դեմ է եղել սեփական թագավորություն ունենալուն: Մոգերի տոհմից դուրս եկած սատրապների զառկալումը չէր կարող խանդավառությամբ ընդունվել Աքեմենյանների հետմահու սերունդների կողմից: Նրանք ընդդիմանալու էին Գառմատայի տոհմի հարությանը: Սակայն Դարեհյանների ժամանակը սպառվել էր, և Արևելքի իշխանությունը մորից անցել էր քաղղեացիների ձեռքը: Ալեքսանդրը հռչակվել էր Քամ-Տիտան-Ջրադաշտի հետ հաճախ մույնացվող⁴⁵ եգիպտական աստված Ամոնի որդի: Նրան համարում էին մահ Եգիպտոսի վերջին փարավոն, քուրմ կամ մոգ Նեքտանեթոսի որդի: Նա փաստորեն դառնում էր Արալի և Երվանդունիների ազգակիցը:

Արտաշեսի հոր անունը, որը հանդիպում է Ջարիաթրա, Ջարիադրիս և Sariastr ձևերով⁴⁶, ինչպես մեզ է թվում, մույնացվել է Ջորոաստրես-Ջրադաշտի անվան հետ: Նման անուն կարող էր ունենալ քուրմը: Արձանագրություններում մահանդես է գալիս առանց արքայական տիտղոսի, մի հանգամանք, որը մույնացնում էր մտածել է տալիս մրա՝ հոգևոր առաջնորդ լինելու մասին: Արտաշեսի անվանակցի՝ Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիթ թագավորի հայրն ու պապը Ամահիտի մեհյանի քրմապետներն էին: Ջարեհն էլ գուցե եղել է Արտաշատի կամ Աշտիշատի Ամահիտ-Ոսկեմոր (Վահագմի) մեհյանի քրմապետը:

Երվանդին զահրնկեց անելիս Արտաշեսը բնականաբար շրջանառության մեջ պիտի մտցներ ծագումնաբանական ավանդության այն տարբերակը, որի համաձայն Երվանդը կապ չի ունեցել Արալի բուն հայկական ցեղի հետ, այլ՝ սերել է աքեմենյան Կամբուսեսի և Ատոսայի որդուց: Սրա փոխարեն ինքը Արտաշեսը՝ Արալի շառավիղ Երվանդունի Ջարեհ քրմապետի որդին էր, հայոց զահի օրինական ժառանգորդը: Այլ կերպ ասած, Երվանդունիների արքայատոհմում տեղի էր ունեցել մույնացիսի մի ընդհարում, ինչպիսին էր Աքեմենյանների կյուրոսյան և դարեհյան ճյուղերի միջև բախումը, այն տարբերությամբ, որ Պարսկաստանում կյուրոսի ճյուղը պարտվել էր, իսկ Հայաստանում մրան համապատասխանող Տիգրանի ճյուղը՝ հաղթանակել:

Հայ քրիստոնեական պատմագրությունը Հայաստանի բնիկ թագավորության գոյությունը ընդունում է միայն այն կարճ ժամանակահատվածում, երբ Արևելքի իշխանությունը չի պատկանել քաղղեացիներին: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ առաջին թագավորը եղել է Պարույրը, իսկ վերջինը՝ Վահե (Ալեքսանդրի ձեռքով սպանված): Քերթողահայրը բուն հայոց թագավորությունը տեղադրում է մեդացիների և Աքեմենյանների օրոք: Նախորդ Հայկյաններից առավել զորեղին՝ Արամին, և մրա որդուն մույնացնում են ժամանակակցում է մեդացիների՝ Մադեսի և Ջրադաշտի հետ: Արտաշեսյանները Խորենացու մոտ քողարկված հանդես են գալիս օտար պարթևական ծագումով հայ Արշակունիների արքայացանկում:

Ինչ վերաբերում է Ստրաբոնին, ապա մահաճանաչում է չորս հայկական հարստություններ՝ Արմենյաններ, Երվանդունիներ, Արտաշեսյաններ և Ջարեհյաններ, որոնք բոլորն էլ

⁴⁵ Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1985, էջ 176:

⁴⁶ Val. Max., IX, 11:

